

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی غیر دولتی
علامه محدث نوری (ره)

دانشکده اقتصاد و امور اداری

موضوع:

«تأثیر تقصیر زیان دیده در میزان مسؤولیت عامل زیان»

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته حقوق خصوصی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر بیت اله دیوسالار

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر محمود امامی نمینی

نگارش:

فاطمه کاظمی نژاد

صلى الله عليه وسلم

عقاید و نظریات مندرج در این پایان نامه، اختصاص به نویسندگان داشته و ارتباطی به مؤسسه ندارد.

نویسندگان پایان نامه، متعهد است که، قانون مالکیت معنوی را، رعایت نموده و از اقتباس مطالب دیگران، بدون ذکر مأخذ، خودداری نموده و در صورت استفاده از مطالب این پایان نامه، در کتب یا مجلات یا همایش های اعم از داخلی و خارجی، نام کامل و نشانی مؤسسه را، قید نماید.

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

مؤسسه آموزش عالی غیر انتفاعی غیر دولتی
علامه محدث نوری (ره)

دانشکده اقتصاد و امور اداری

موضوع:

«تأثیر تقصیر زیان دیده در میزان مسؤولیت عامل زیان»

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته حقوق خصوصی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر بیت اله دیوسالار

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر محمود امامی نمینی

نگارش:

فاطمه کاظمی نژاد

۱۳۹۰

جوانه های بالندگی و دانش را، همواره باید، از فرهیختگانی
انتظار داشت که، صبر و عشق را، توشه راه دشوار رسیدن، به
بلندای روشن دانایی، ساخته اند.

از زحمات بی دریغ استادان گرامی، جناب آقای دکتر بیت اله
دیوسالار (استاد محترم راهنما) و جناب آقای دکتر محمود امامی
نمینی (استاد مشاور) و کلیه کسانی که، در دوران تحصیل،
همواره مشوق و پشتیبان اینجانب بوده اند، کمال تشکر و امتنان
را دارم.

تقدیم به پدر و مادر عزیزم؛

به پاس تعبیر عظیم و انسانی شان، از کلمه ایثار و از خودگذشتگی
شان،

به پاس عاطفه سرشار و گرمای امید بخش وجودشان، که در این
سردترین روزگاران، بهترین پشتیبان است،
به پاس محبت‌های بی دریغشان، که هرگز فروکش نمی کند.

تقدیم به همسر؛

به پاس همراهی و همدلی اش، که در تمام طول این دوران، یاریم
نمود.

تقدیم به برادرم؛

که همواره، در طول تحصیل، متحمل زحماتم بود و وجودش، مایه
دلگرمی من است.

تقدیم به خواهرم؛

که وجودش، شادی بخش و صفایش، مایه آرامش من است.

چکیده

بی شک، شاخص ترین هدف حقوق مسؤولیت مدنی، جبران زیان وارده به زیان دیده است. در این راستا، ارزیابی میزان خسارت وارده و تعیین عامل پدید آورنده زیان، برای جبران، نیاز اساسی خواهد بود. این موضوع که، گاه فعل یا ترک فعل خود زیان دیده، در زیان وارده بر او، موثر بوده و سبب افزایش یا کاهش آن می گردد نیز، امری غیرمعقول نبوده و پذیرفتنی است.

بنابراین، هرگاه زیان دیده، در ورود زیان وارده، مشارکت داشته باشد، این امر می تواند، زمینه ساز طرح دفاع، از جانب عامل زیان، علیه وی گردد و او را، از دریافت آن بخش از خسارت، که منتسب به تقصیر خود، بوده است، محروم گرداند. اینکه قلمرو مسؤولیت زیان دیده، بر چه اساس و به چه میزانی خواهد بود، موضوعی است که، در این نگارش، مورد مذاقه، قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی: مسؤولیت مدنی، تقصیر، زیان دیده، عامل زیان، خسارت

فهرست تفصیلی مطالب

- مقدمه ۱
- بخش اول- مسؤولیت مدنی زیان دیده..... ۸**
- فصل اول- شرایط تحقق مسؤولیت مدنی زیان دیده..... ۹**
- گفتار اول- وقوع فعل زیانبار از سوی زیان دیده..... ۱۰
- بند اول- فعل زیانبار..... ۱۰
- الف- دفاع مشروع..... ۱۱
- ب- حکم قانون یا مقام صالح..... ۱۲
- ج- اضرار به خود..... ۱۳
- بند دوم- تقصیر..... ۱۴
- بند سوم- تقصیر زیان دیده..... ۲۰
- گفتار دوم- ورود ضرر..... ۲۱**
- بند اول- ضرر مادی..... ۲۳
- بند دوم- ضرر معنوی..... ۲۴
- گفتار سوم- وجود رابطه سببیت، بین تقصیر زیان دیده و ضرر..... ۲۶**
- بند اول- مفهوم رابطه سببیت..... ۲۷
- بند دوم- معیار احراز رابطه سببیت..... ۲۹
- بند سوم- وجود چند سبب در بروز خسارت..... ۳۲
- بند چهارم- تقصیر زیان دیده، نتیجه تقصیر عامل زیان نباشد..... ۳۶
- فصل دوم- وظیفه زیان دیده، در مقابله با زیان..... ۳۸**
- گفتار اول- دیدگاه فقه و حقوق موضوعه ایران..... ۳۸
- بند اول- حقوق موضوعه ایران..... ۳۸
- بند دوم- فقه اسلامی..... ۴۰
- گفتار دوم- آثار تکلیف زیان دیده، در مقابله با زیان..... ۴۲**
- بخش دوم- اثر تقصیر زیان دیده، در جبران خسارت..... ۴۴**
- فصل اول- تقسیم خسارت، بین مسؤولان متعدد..... ۴۵**
- گفتار اول- تقسیم خسارت، به نسبت درجه تقصیر..... ۴۵
- گفتار دوم- تقسیم خسارت، به نسبت درجه تأثیر..... ۴۷
- گفتار سوم- تقسیم خسارت، به نسبت مساوی..... ۴۸

فصل دوم- تقصیر زیان دیده و تقسیم خسارت..... ۵۳

گفتار اول- یکی از دو تقصیر (عامل زیان- زیان دیده)، اقوی از دیگری باشد..... ۵۳

بند اول- تقصیر عامل زیان، تقصیر زیان دیده را، بی تأثیر نماید..... ۵۳

الف- تقصیر زیان دیده، نتیجه تقصیر عامل زیان باشد..... ۵۳

ب- تقصیر عامل زیان، عمدی باشد..... ۵۶

بند دوم- تقصیر زیان دیده، تقصیر عامل زیان را، بی تأثیر نماید..... ۵۸

الف- تقصیر عمدی زیان دیده..... ۵۸

ب- تفاوت پذیرش خطر و تقصیر عمدی..... ۵۹

بند سوم- تحمیل خسارت، بر یکطرف..... ۶۲

گفتار دوم- ضرر وارده، منتسب به تقصیر هر دو باشد..... ۶۵

بند اول- تصادم وسایل نقلیه و مسؤولیت زیان دیده..... ۶۶

بند دوم - تقسیم خسارت، میان زیان دیده و عامل زیان..... ۶۸

نتیجه گیری..... ۷۲

منابع و مأخذ..... ۷۴

چکیده انگلیسی..... ۷۹

مقدمه

پیشرفت های علمی بشر، در قرون اخیر و پژوهش های فراوان، در زمینه های گوناگون، منجر به تفکر بشر، در موضوعات تازه و تحقق پدیده های جدید، گردید. علم حقوق نیز، هم پای سایر علوم، بر آن بوده است، تا با اتخاذ تدابیری راه گشا، از سویی، به تنظیم روابط، بین پدیده های موجود، بپردازد و از سویی دیگر، پدیده های نوظهور را، هدایت نماید. یکی از مسائل مهم حقوقی، که در گذر زمان، دستخوش تحولات عدیده گردیده، حقوق مسئولیت مدنی، می باشد، که شاید، بتوان آن را، به عنوان یکی از مهم ترین مباحث حقوقی، مطرح کرد. چرا که، این رشته، تنظیم کننده رفتار افراد، در اجتماع، با یکدیگر است و در جای جای زندگی افراد بشر، خودنمایی می کند و به آنها، هشدار می دهد که، چگونه روابط خود را، با دیگران، تنظیم نموده، اسباب خسارت و زیان هم نوعان خود را، فراهم نسازند. چه، در غیر اینصورت، عواقب ناشی از آن، بر عهده خودشان، خواهد بود.

بنابراین، از اهداف مهم مسئولیت مدنی، حمایت از زیان دیده و جبران خسارات وارده، بر او می باشد.

واژه «مسئولیت»، مصدری جعلی و مشتق از ریشه، سأل /یسأل، به معنی مورد سؤال و پژوهش قرار گرفته، است.^۱ از این واژه، در حقوق مدنی، به «تعهد قانونی شخص، بر رفع ضرری که، به دیگری وارد کرده است، خواه، این ضرر، ناشی از تقصیر خود وی، باشد یا ناشی از فعالیت، شده باشد»^۲، یاد شده است. همچنین در فقه، «در همین معنی، لفظ ضمان را، به کار برده اند و معنی آن، هر نوع مسئولیت، اعم از مسئولیت مالی و کیفری است»^۳.

واژه مسئولیت را، می توان، در حوزه های مختلف (اخلاقی-حقوقی)، (مدنی- کیفری)، (قهری- قراردادی) مورد بررسی، قرار داد. در تمییز مسئولیت اخلاقی و حقوقی، باید گفت: نقض آنچه در منابع حقوقی، یا قراردادهای منعقد شده بین اشخاص، به عنوان تعهد یا الزام، نامیده می شود، مسئولیت حقوقی را، به همراه خواهد داشت و تبعاً، ضمانت اجرای مدنی یا جزایی، بر مقصر، تحمیل می گرداند. این در حالی است که، نقض قواعد اخلاقی، صرفاً، مقصر را، قابل سرزنش و ملامت می گرداند.^۴ در مسیحیت، صرفاً برای عملی که، از لحاظ اخلاقی، قابل سرزنش بود، عنوان تقصیر، مصداق می یافت. حال آنکه، با گذشت زمان و تغییر معیار احراز تقصیر، از شخصی به نوعی، دیگر معیار اخلاقی، در تعیین مسؤل حادثه، قاطعیت خود را، از دست داده است.

۱. طریحی، شیخ فخر الدین، (۱۴۱۶ ه.ق)، مجمع البحرین، ج ۵، چاپ سوم، تهران، کتابفروشی مرتضوی، صفحه ۳۹۰.

۲. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، (۱۳۸۶)، ترمینولوژی حقوق، چاپ هفدهم، تهران، کتابخانه ی گنج دانش، شماره ۵۱۱۴،

صفحه ۶۴۲.

۳. همان منبع، صفحه ۶۴۲ | در قرآن مجید نیز برای نمونه می توان به آیات ۳۸ سوره ۵۵ و ۱ سوره ۷۰ مراجعه کرد.

۴. جعفری لنگرودی، همان منبع، صفحه ۶۴۲.

۵. بابایی، ایرج، (۱۳۸۱)، بررسی عنصر خطا در حقوق مسئولیت مدنی ایران، مجله پژوهش و سیاست دانشکده حقوق و علوم

سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، شماره هفتم، صفحه ۵۰.

مسئولیت حقوقی، خود به دو نوع مسئولیت مدنی و مسئولیت کیفری، تقسیم می‌گردد. در مسئولیت مدنی، زیان، به فرد وارد شده و در مسئولیت کیفری، زیان به کل جامعه، وارد شده است. پس، می‌توان، چنین تعبیر نمود که، در مسئولیت کیفری، هدف، حمایت از جامعه است.

هدف مسئولیت مدنی، جبران خسارت وارده، به زیان دیده است. در حالیکه، در مسئولیت کیفری، هدف از تنبیه و کیفر مجرم، حفظ نظم عمومی جامعه است. شاید مثال زیر، به روشن تر شدن موضوع، کمک کند:

در فرضی که، راننده ای مست، با تجاوز از سرعت مجاز و عبور از چراغ قرمز، به نقض مقررات راهنمایی و رانندگی، اقدام نماید، مادام که، به فردی، خسارت وارد ننموده است، از لحاظ مدنی، مسئولیتی نخواهد داشت.^۱

بر مبنای مسئولیت، رابطه دینی ویژه‌ای، بین زیان دیده و مسؤول، به وجود می‌آید. زیان دیده طلبکار و مسؤول بدهکار، می‌شود و موضوع بدهی، جبران خسارت است، که بطور معمول، با دادن پول، انجام می‌پذیرد. در ایجاد این رابطه دینی، اراده هیچ یک از دو طرف، مؤثر نخواهد بود. حتی، در فرضی که، مسؤول، به عمد به دیگری زیان می‌رساند. چرا که، هدف او، ایجاد ضرر، برای دیگری است، نه ایجاد دین برای خویش. مسئولیت مدنی، هیچ گاه، نتیجه مستقیم عمل حقوقی نیست، بلکه، در زمره وقایع حقوقی، به شمار می‌رود.^۲

دیه، در حقوق جزای اسلامی، نمونه ای از اختلاط مسئولیت کیفری و مدنی است.^۳ قانون مجازات، مصوب سال ۱۳۶۱، دیه را، به عنوان جزای مالی، تعریف کرده بود، که همین امر، مشکلات فراوانی را، در پی داشت، تا آنکه، قانونگذار، در سال ۱۳۷۰، در ماده ۱۵، دیه را، مالی دانست که، از طرف شارع، برای جنایت، تعیین شده است. سرانجام، از جمع مواد ۱۵ و ۲۹۴ قانون مجازات اسلامی، می‌توان، چنین نتیجه گرفت که، دیه، مالی است که، از طرف شارع، تعیین شده و به سبب جنایت بر نفس یا عضو، به مجنی علیه یا ولی یا اولیاء دم او، داده می‌شود.

مسئولیت مدنی، در معنای گسترده ی خود، به دو نوع مسئولیت قراردادی و مسئولیت غیر قراردادی (قهری)، تقسیم می‌گردد. اهمیت و پیچیدگی تفکیک، بین مسئولیت قهری و قراردادی، در عمل، بسیار بیشتر از، سایر انواع مسئولیت، به نظر می‌رسد.

مسئولیت قراردادی، عبارت از، تعهدی است که، در نتیجه ی تخلف از مفاد قرارداد خصوصی، برای اشخاص، ایجاد می‌شود. به عبارت دیگر، هر گاه مفاد قراردادی که، از عقد، ناشی شده است، به اجرا درنیاید، مسئولیت قراردادی، رخ می‌نماید.^۴

^۱ . حسین آبادی، امیر، (سال تحصیلی ۱۳۸۴- ۱۳۸۳) تقریرات درس مسئولیت مدنی (دوره کارشناسی ارشد)، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، صفحه ۵.

^۲ . کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۶)، حقوق مدنی، الزام های خارج از قرارداد، جلد اول، چاپ هشتم، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، شماره ۷، صفحه ۴۶.

^۳ کاتوزیان، همان منبع، صفحه ۵۵.

^۴ . کاتوزیان، همان منبع، صفحه ۷۲.

با این وصف، می‌توان دو شرط اصلی، برای تحقق مسئولیت قراردادی، در نظر گرفت:

- ۱- وجود قرارداد معتبر، بین زیان دیده و عامل زیان.
- ۲- خسارت به وجود آمده، ناشی از، عدم اجرای تعهدات موضوع قرارداد باشد^۱.

نظریات گوناگونی، در خصوص مبنای مسئولیت مدنی، ارائه شده است. برای مثال بر مبنای نظریه تقصیر، شخص، در صورتی، موظف به جبران خسارت می‌شود که، مرتکب تقصیر، شده باشد (چه عمدی، چه غیر عمدی). «به موجب این نظریه، تنها دلیلی که، می‌تواند، مسئولیت کسی را، نسبت به جبران خسارتی، توجیه کند، وجود رابطه علیت، بین تقصیر او و ضرر است»^۲.

با این حال، پس از نیمه دوم قرن ۱۹ میلادی، کم‌کم، کاستی‌های این نظریه، آشکار شد. در اثر تحولات اقتصادی و اجتماعی حاصله و پیچیده شدن دعاوی مسئولیت مدنی (عمدتاً، در اثر انقلاب صنعتی)، دیگر، نظریه تقصیر، در معنای سنتی خود، قادر به اداره مسائل مسئولیت مدنی، نبود و بسیاری از زیان‌ها، به واسطه معلوم نبودن مقصر، یا عدم وجود مقصر و یا دشواری اثبات آن، جبران نمی‌شد.

این، در حالی است که، بر اساس نظریه خطر، صرف احراز رابطه سببیت، بین فعل زیانبار و زیان، برای حکم به جبران خسارت، کفایت می‌کند. بدین سان، در این نظریه، تقصیر، شرط مسئولیت، نیست.

طرفداران نظریه خطر یا همان، مسئولیت بدون تقصیر، از مبانی گوناگون فلسفی و اجتماعی، بهره گرفته‌اند و جملگی، بر این عقیده‌اند که، تقصیر، شرط ایجاد مسئولیت، نیست. وارد کننده زیان، مکلف به جبران آن است، چه مقصر باشد، چه نباشد. بنابراین، احراز رابطه، بین فعل وارد کننده زیان و زیان، کفایت می‌کند و اثبات تقصیر وی، جایگاهی، نخواهد داشت. همین‌که، زیان دیده، ثابت کند، ضرر وارده، ناشی از، فعل خواننده دعوی است، کفایت می‌کند.^۳

تئوری خطر، به معنای امروزی، دقیقاً برای جبران هر چه بیشتر خسارت، مطرح گردید. هر چند، این تئوری نیز، با انتقاداتی، رو به رو شد، اما باعث تعدیل نظریه تقصیر شد و در برخی زمینه‌ها، نظریه تقصیر را، تا حد زیادی، به عقب راند.

در نهایت، بسیاری از حقوقدانان، به این نتیجه رسیده‌اند که، آنچه اهمیت دارد، این است که، ضرر نامشروعی، جبران نشده، باقی‌ماند و با توجه به زندگی و روابط پیچیده کنونی و برای اجرای عدالت، نمی‌توان، تنها بر یک ایده و نظر، بسنده نمود. تمام نظریات، همانطور که تا حدی، راه‌گشا هستند، عیوب و نقص‌هایی نیز، دارند، پس، بهتر آن است که، از تمام آنها، برای رسیدن به

^۱ . همان، صفحه ۷۴ / حسینی نژاد، حسینقلی، (۱۳۸۹)، مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران، انتشارات مجد، صفحه ۲۶.

^۲ کاتوزیان، همان منبع، صفحه ۱۸۳.

^۳ همان منبع، صفحه ۱۸۵.

^۴ همان منبع، صفحه ۱۹۶.

عدالت بهتر و بیشتر، بهره گرفت. با لحاظ گرایش روز افزون مسؤولیت مدني، بر جبران هر چه بیشتر خسارت از زیان دیده، اهمیت این موضوع، بیشتر، آشکار می گردد.

در فقه اسلامي، جان، مال، آبرو و حیثیت افراد، مورد احترام و حمایت، قرار گرفته است.^۱ تجاوز نامشروع به آن ها، نه تنها، جایز نیست، بلکه، حسب مورد، ممکن است، به حکم خاص خود، منجر گردد. در قاعده لاضرر، که متن آن، حدیث نبوي متواتر است و جاي شك و شبهه اي در آن، وجود ندارد. شارع مقدس، صریحاً، مقرر کرده است، در اسلام، ضرر و زیانی، وجود ندارد.^۲ گروهی، بر این عقیده اند که، قانونگذار، بدین وسیله، حکم ضرري را، نفي کرده است. بدین معنی که، هیچ حکمی، در شرع، وضع نشده است که، موجب زیان بندگان شود.^۳

در میان فقها، این نظر، طرفداران بیشتری دارد و در موارد گوناگون، از آن استفاده کرده اند.^۴

در نظام حقوقی اسلام، جبران خسارت زیان دیده، بیش از مکافات دادن به عامل، مورد توجه است. هیچ ضرري، نباید، جبران نشده، باقی بماند. حتی اگر، عامل ورود زیان، مقصر نباشد. البته، با این قید که، ضرر، در صورتی جبران می شود که، ناروا و غیر عادلانه باشد. لازمه این امر، آن است که، وارد کننده زیان، مقصر باشد. البته، گاه نیز، بدون تقصیر، این شرط، محقق می شود. آنجا که، مبناي ضمان، تقصیر باشد، معیار داوری درباره آن، عرف است و موضوع، جنبه نوعی، پیدا خواهد کرد. در هر حال، فقها، در همه مسائل، از يك اصل، پیروي نکرده اند و این، بدین معناست که، آنان به اجرای عدالت واقعی و رعایت انصاف، بیش از احترام به اصل و منطق، توجه داشته اند.^۵

منابع مسؤولیت مدني حقوق ایران، هم از فقه، تأثیر پذیرفته است، هم از حقوق غرب، به همین دلیل هم، در موارد گوناگون، از مبانی مختلفی، تأثیر پذیرفته است. مواد ۳۲۸ و ۳۳۱ قانون مدني، که به اتلاف و تسبیب، پرداخته، هیچ کدام، سخنی از تقصیر، نگفته اند. همین طور است، مواد ۳۱۷ و ۳۱۸ قانون مجازات اسلامي، که از منظر کیفری، به موضوع پرداخته اند.

در یکی از، آراء دیوان عالی کشور هم، آمده است: «طبق ماده ۳۱۸ قانون مجازات اسلامی، تسبیب با فراهم کردن سبب تلف، محقق و مستوجب ضمان می شود...» و سخنی از، شرط بودن تقصیر، نگفته است.^۶ در قانون

^۱ مراغه ای، سید میر عبدالفتاح بن علی حسینی، (۱۴۱۷ ه ق)، العناوین فقهیه، ج ۲، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامع مدرسین حوزه علمیه قم، صفحه ۴۳۴.

^۲ لاضرر و لاضرار فی الاسلام.

^۳ انصاری، مرتضی (۱۴۱۱ ه ق)، المکاسب المحرمه و البیع و الخیارات (ط - القدیمة)، ج ۲، چاپ اول، قم، منشورات دارالذخائر، صفحه ۳۷۲.

^۴ کاتوزیان، همان منبع، صفحه ۱۵۳.

^۵ کاتوزیان، همان منبع، صفحه ۱۷۸-۱۷۷.

^۶ رای اصراری به شماره و تاریخ ۱۰-۱۳۷۶/۷/۸-۱۲/۷۶ ردف.

مسئولیت مدنی، مورخ ۱۳۳۹، مقنن در ماده ۱، نظریه تقصیر را، مبنای مسئولیت، قرار داده است.

از منابع مسئولیت مدنی، در فقه اسلامی، می توان به، قاعده اتلاف و تسبیب، اشاره نمود. شاید بتوان، بهترین معیار، جهت جداسازی مباشر، از سایر کسانی که، زمینه تلف را، فراهم می آوردند، داوری عرف دانست. باید، از نظر عرفی، بین تلف و کار مباشر، رابطه علیت مستقیم باشد. چندان که بتوان گفت، نوعاً یا بر حسب خصوصیت‌های مورد، تلف از لوازم آن کار است.^۱ طبق تعریف نیز، سبب، آن چیزی است که، اگر نباشد، تلف حاصل نمی شود، ولی علت تلف، امر دیگری است.^۲

- رفتاری که، عادتاً از انجام آن، انتظار وقوع تلف می رود.^۳ از آنجا که، اتلاف به تسبیب و اتلاف به مباشرت، هر دو حکم وضعی هستند، نه علم به موضوع، شرط است و نه علم به حکم. به علاوه، عمد، تقصیر و اهلّیت هم، شرط نیست.^۴ کافی است که، در نظر فقیه، زیان، به سبب، سبب، منتسب شود. بنابراین، اگر پزشک، به مریض، تجویز دارویی را نماید و مریض، پس از عمل به توصیه پزشک و مصرف دارو، آسیب ببیند، پزشک ضامن است، اگر چه طبق عملش، رفتار کرده و مرتکب اتلاف هم، نشده است.^۵

منبع دیگر فقه، قاعده علی الید است، که مطابق آن، استیلا بر مال دیگری، موجبات ضمان تلف و نقص آن را، فراهم می آورد. در تحقق این مسئولیت، علم و جهل متصرف نیز، اثر ندارد. پس، اگر کسی، ملك دیگری را، مال خود پندارد و در آن، تصرف کند، یا در اثر عقد فاسد، بر مال دیگری، مسلط شود، ضامن است و جهل او، به منشأ مالکیت یا فساد بیع، مسئولیت او را، از بین نمی برد.^۶ قاعده لاضرر، منبع دیگر مسئولیت در فقه است. مقصود شارع، از عبارت قاعده، نهی از ایجاد ضرر یا ضرر زدن به دیگری است.^۷ شارع مقدس، بدین

^۱ رشتی، میرزا حبیب اله، (بدون تاریخ)، کتاب غضب، صفحه ۳۰.

^۲ عاملی، سید جواد بن محمد حسینی، مفتاح الكرامه فی شرح قواعد العلامه (ط-القدیمه)، ج ۱۰، چاپ اول، بیروت، دار احیاء التراث العربی، صفحه ۲۷۷.

^۳ نجفی، محمد حسن، (۱۴۰۴ ه ق) جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، ج ۳۷، چاپ هفتم، بیروت، دار احیاء التراث العربی، صفحه ۶۱.

^۴ عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، (۱۴۱۳ ه ق)، مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام، ج ۱۵، چاپ اول، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیه، صفحه ۳۲۶.

^۵ خمینی، سید روح اله، (بدون تاریخ)، تحریر الوسیله، ج ۲، چاپ اول، قم، مؤسسه مطبوعات دار العلم، صفحه ۵۶۱-۵۶۰.

^۶ انصاری، همان منبع، ج ۲، صفحه ۷۰-۶۹.

^۷ نجفی، همان منبع، صفحه ۱۵:

«استفاده الضمان من القاعده مزبور، متوقفه علی الاخبار بفتوی الاصحاب، اذ لا اقتضا لها الا عدم مشروعیه ما فیہ الضرر و الضرر فی الاسلام علی معنی النهی عن ایجاده...»

وسيله، حکم ضرري را، نفي کرده است. بدین معنا که، هیچ حکمی، در شرع، وضع نشده است که، موجب زیان بندگان گردد.^۱

قاعده اقدام، منبع دیگر است. در فقه آمده است: هر کس، نسبت شنیعی به دیگری بدهد، در صورت تحقق شرایط، باعث صدور حکم به حد قذف، علیه قاذف می شود. حال اگر، مقذوف به آنچه به او نسبت داده می شود، تظاهر کند، این ضمانت اجراء، از قاذف، ساقط می شود. این، بدان خاطر است که، مقذوف، با عمل خود، اقدام به اسقاط حرمت آبروی خود، کرده است.^۲

یکی از، منابع مسؤلیت مدنی، در حقوق موضوعه ایران، ماده ۳۰۷، قانون مدنی است. منبع مهم دیگر مسؤلیت مدنی، در حقوق ایران، قانون مسؤلیت مدنی، مصوب ۱۳۳۹ است که، در ماده ۱ خود، این اصل را، مقرر کرده است.

مباحث مربوط به قصاص و دیات قانون مجازات اسلامی نیز، قواعدی راجع به مسؤلیت مدنی، در خود دارند.

با عنایت به اصل چهارم قانون اساسی، باید گفت: قانون مسؤلیت مدنی، نه تنها ناسخ قانون مدنی نیست، بلکه، در موارد تعارض، قانون مدنی، حاکم بر قانون مسؤلیت مدنی است و از طرفی، تا آنجا که ممکن است، باید بین مسائل راجع به مسؤلیت مدنی این دو قانون، قائل به جمع شد.^۳

حال، که به طور مجمل، از مسؤلیت مدنی، منابع و مبانی آن، سخن گفته شد، سعی بر آن داریم تا، در تحقیق حاضر، به بررسی یکی از عمده مباحث مسؤلیت مدنی، با عنوان «تأثیر تقصیر زیان دیده، در میزان مسؤلیت عامل زیان» بپردازیم. به رغم اهداف حمایتی حقوق مسؤلیت مدنی از زیان دیده و اهتمام آن، در جبران خسارت از وی، با نگاهی دیگر، تقصیر زیان دیده را، مد نظر قرار داده، به بررسی، تأثیر آن، بر میزان مسؤلیت مدنی، خواهیم پرداخت.

یکی از عمده مسائلی که، در این خصوص، مطرح می شود، این است که: جایکه زیان دیده، در زیان وارد به خود، مشارکت می کند، تکلیف چیست؟ اصولاً، صور دخالت زیان دیده و میزان تأثیر او، در ورود خسارت، به چه شکل خواهد بود؟ بر فرض تقصیر زیان دیده، مسؤلیت زیان وارده، بر عهده چه کسی، خواهد بود؟ در صورتی که، مسؤلیت متوجه عامل زیان و زیان دیده، هر دو باهم، باشد، مبنای تقسیم مسؤلیت چیست؟ بر فرض تقصیر عامل ورود زیان، تقصیر زیان دیده، چه تأثیری بر جبران مسؤلیت، خواهد داشت؟ هر گاه، اقدام تقصیر کارانه عامل زیان، موجب بر انگیختن زیان دیده شده و او را وادار به ارتکاب تقصیر کند، مسؤلیت بر عهده چه کسی، خواهد بود؟ آیا می توان فرضی را، تصور نمود، که در آن، عامل زیان، از مسؤلیت معاف باشد؟

این سؤال ها و ده ها سؤال دیگر، منجر به ظهور فرضیات گوناگونی می گردد. مانند اینکه: هرگاه، تقصیر زیان دیده، در ورود زیان، مؤثر باشد، عامل

^۱ انصاری، همان منبع، ج ۲، صفحه ۳۷۲.

^۲ خمینی، همان منبع، ج ۲، صفحه ۴۷۴.

^۳ الجمع مهما امکن اولی من الطرح.

زیان، به همان نسبت، از مسؤلیت، معاف خواهد شد. مبنای تقسیم مسؤلیت، بین عامل زیان و زیان دیده، میزان مداخله هر يك، در بروز خسارت وارده است. در فرض مفروض بودن تقصیر عامل ورود زیان، تقصیر زیان دیده، در صورتی که علت منحصر باشد، موجب معاف شدن عامل زیان، از مسؤلیت است. هر گاه، اقدام تقصیرکارانه عامل زیان، موجب برانگیختن زیان دیده، به ارتکاب تقصیرشود، رابطه سببیت، بین تقصیر زیان دیده و زیان وارده، از بین می رود.

قلمرو بررسی، در پژوهش حاضر، فقه و حقوق ایران می باشد. مع الوصف، با نگاهی گذرا، به روند شکل گیری و تحولات پدید آمده، در موضوع مورد بحث، خواهیم دید که، نحوه رویارویی با این پدیده، گاه متفاوت و گاه، مشابه است.

متأسفانه، تاکنون، در حقوق ایران، آنطور که باید، به این موضوع، پرداخته نشده است و از دید فقهی نیز، این موضوع، به صراحت، بیان نشده است و ممکن است، از ظاهر برخی قواعد فقهی و بر مبنای برخی فروع فقهی، اینطور برداشت شود که، تقصیر زیان دیده و دخالت او، در وقوع زیان، او را، بطور کامل، از دریافت خسارت، محروم می کند. هر چند، بهتر است، به این ظاهر، بسنده نکرد و به سراغ قواعد کلی و اصول مسلم، رفت.

نگارنده، در تحقیق حاضر، از روش کتابخانه ای، به جمع آوری اطلاعات، از کتب و مقالات حقوقی، اقدام نموده و سپس، به تجزیه و تحلیل مطالب جمع آوری شده، پرداخته است.

در مجموع، رساله حاضر، در دو بخش، چهار فصل و ده گفتار، تنظیم شده است. در بخش اول، به مسؤلیت مدنی زیان دیده پرداخته، طی دو فصل، شرایط تحقق مسؤلیت مدنی زیان دیده و وظیفه وی، در مقابله با زیان، بررسی خواهد شد. در بخش دوم، اثر تقصیر زیان دیده، در جبران خسارت، مورد بحث، قرار خواهد گرفت. بدین نحو که ابتدا، معیارهای تقسیم خسارت، بین مسؤولان متعدد، بررسی خواهد شد و سپس، شیوه تقسیم خسارت، در فرض تقصیر زیان دیده، مورد بحث، قرار خواهد گرفت.

بخش اول: مسؤولیت مدنی زیان دیده

در بخش حاضر، برآنیم، تا با مسؤولیت مدنی زیان دیده، به عنوان یکی دیگر از عوامل مؤثر در مسؤولیت مدنی، آشنا شویم. چه بسا، طرح و شناسایی بهتر مفهوم تقصیر زیان دیده و جایگاه آن، در حقوق مسؤولیت مدنی، به درک بهتر موضوع و شناسایی میزان تأثیر آن، بر مسؤولیت عامل زیان، کمک نماید. در هر حال، در این بخش، تلاش خواهیم کرد، شرایط تحقق مسؤولیت مدنی زیان دیده و وظیفه وی در مقابله با زیان را، بیان نماییم.

فصل اول: شرایط تحقق مسؤولیت مدنی زیان دیده

برای اینکه، تقصیر زیان دیده، بر مسؤولیت عامل زیان، مؤثر باشد و خوانده، بتواند، از دفاع تقصیر زیان دیده، برخوردار گردد، باید شرایط عمومی مسؤولیت مدنی، وجود داشته باشد. یعنی تحقق ضرر، تقصیر زیان دیده و همچنین، وجود رابطه سببیت بین این دو. در مواردی هم که، تقصیر، شرط ایجاد مسؤولیت نیست، تقصیر زیان دیده هم، شرط نیست و باید، سایر شرایط، وجود داشته باشد.

تحقق مسؤولیت مدنی و مسؤول دانستن شخص، جهت جبران خساراتی که، به او منتسب است، بنابر مبانی پذیرفته شده در حقوق ایران و عقاید حقوقدانان، علی الاصول، موکول به تحقق ۳ شرط اساسی ذیل است:

۱- ارتکاب عمل زیانبار،

۲- بروز ضرر و زیان،

۳- وجود رابطه سببیت بین عمل زیانبار و زیان وارده.^۱

بنابراین، می توان نتیجه گرفت، هر گاه، عملی، مخالف قانون و یا مخالف عرف، صورت پذیرد و در اثر آن، به دیگری خسارتی وارد آید و رابطه سببیت، بین عمل و ضرر ایجاد شده، وجود داشته باشد، برای فاعل فعل زیانبار، مسؤلیت آور، خواهد بود. در گفتارهای آتی، به بررسی این سه شرط اساسی مذکور، خواهیم پرداخت.

گفتار اول- وقوع فعل زیانبار، از سوی زیان دیده

بند اول- فعل زیانبار

در هر مورد، که از کاری، به دیگران، زیانی برسد، باید کار زیان بار، از نظر عرف و جامعه، ناهنجار بوده، اخلاق اجتماع، ورود ضرر را ناشایست بدانند. آنجا که ارتکاب تقصیر، در نظر قانون یا عرف، ناپسند و شایسته نکوهش است، دیگر نیازی به تصریح دوباره نیست. زیرا، وجود تقصیر، برای بیان نامشروع بودن کار زیانبار، کافی است. ولی، در جایی که، مسؤلیت بدون تقصیر، ملاک عمل، قرار می گیرد، اشاره به لزوم نامشروع بودن فعل، لازم است.^۲ هر چند، در حقوق ما، قاعده کلی این است که، مسؤلیت، ناشی از تقصیر باشد.^۳

^۱ کاتوزیان، ناصر، همان منبع، صفحه ۲۴۱ | حسینی نژاد، همان منبع، صفحه ۷۵ به بعد.

^۲ کاتوزیان، همان منبع، صفحه ۳۱۱.

^۳ همان منبع، صفحه ۳۳۴.

انجام برخی افعال نیز، با اینکه، به زیان دیگری می انجامد، ولی چون، لازمه اجرای حقی است که، قانون به شخص داده است، مسئولیت به بار نمی آورد. در زیر، به بررسی نمونه هایی از آن، می پردازیم.

الف- دفاع مشروع

در خصوص دفاع مشروع، در ماده ۱۵ قانون مسئولیت مدنی، آمده است: «کسی که، در مقام دفاع مشروع، موجب خسارت بدنی یا مالی شخص متعدی شود، مسؤول خسارت نیست. مشروط بر اینکه، خسارت وارده، بر حسب متعارف، متناسب با دفاع باشد.»

ماده ۶۱ قانون مجازات اسلامی نیز، در خصوص شرایط دفاع مشروع، مقرر می دارد: «هرکس، در مقام دفاع، از نفس یا عرض و یا ناموس خود یا دیگری، در برابر هرگونه تجاوز فعلی و یا خطر قریب الوقوع، عملی انجام دهد که، جرم باشد، در صورت اجتماع شرایط زیر، قابل تعقیب، نخواهد بود:

- ۱- دفاع با تجاوز و خطر، متناسب باشد.
 - ۲- عمل ارتكابی، بیش از حد لازم نباشد.
 - ۳- توسل به قوای دولتی، بدون فوت وقت، عملاً، ممکن نباشد و یا مداخله قوای مذکور، در رفع تجاوز و خطر، مؤثر، واقع نشود.
- تبصره: وقتی، دفاع از نفس و یا ناموس و یا عرض و یا مال و یا آزادی تن دیگری، جایز است که، او، ناتوان از دفاع بوده و نیاز به کمک، داشته باشد.
- بنابراین، همانطور که، ملاحظه شد، دفاع مشروع، از مواردی است که، مانع از، زیانبار تلقی شدن فعل شخص، می گردد و در صورت احراز همه شرایط ذکر شده، مسئولیتی را، بر عهده شخص، نمی گذارد.